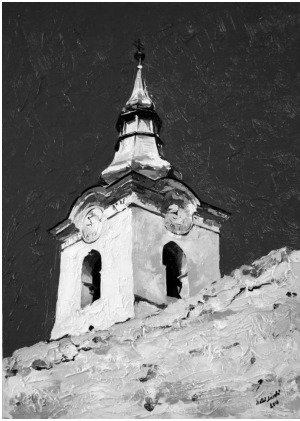

NAGY BOTOND

KÖZSÉGEK HÁZTARTÁSAI A DUALIZMUS KORI HÁROMSZÉKEN

A közegészségügy fejlesztése is ebben a korban vett nagyobb lendületet. A bábák szakképzése az 1860-as évek elején elkezdődött, a Főkormányzóság erre a célra ösztöndíjat alapított, amit évente néhány háromszéki asszony is igénybe vehetett, akik nem rendelkeztek oklevéllel, a szék főorvosa előtt vizsgát kellett tenniük.

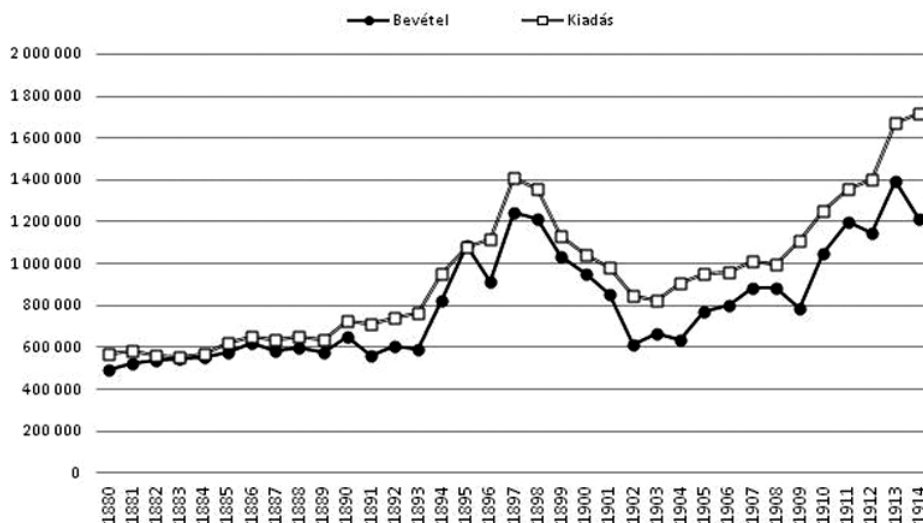
■ Az önkormányzatiság alapegysége, a község szintjén igyekezzünk vázlatosan szemlélni, hogy milyen arányban támaszkodott a helyi anyagi forrásokra az a szándék, amely a közszolgálatok színvonalának emelését, egyúttal az államsztruktúra szilárdítását és végeredményben az általános életminőség jobbítását vette célba – illetve milyen mértékben volt ehhez szükség külső támaszra. A forrástípus, amire a leginkább támaszkodunk, a községek éves költségtervei és zárszámadásai, ezeket pedig a törvényhatósági bizottság jegyzőkönyveiből emeltük ki, ahova a községek jóváhagyásra betérjesztették.¹ A késő dualizmus kori területi fejlettségi egyenlőtlenségek községi szintű vizsgálatának eredményei megközelítőleg három évvel ezelőtt kerületek be a tudományos vérkeringésbe. Demeter Gábor a községek közötti vagyoni egyenlőtlenségeket az 1909-es évi egy főre jutó közvetlen adókkal, az egy főre jutó települési vagyonnal, az egy főre jutó tiszta földjövedelemmel, illetve ezek összevetéséből származó hányadosait bemutató kartogramokon elemzi. A települési vagyon fogalma kétségtelenül a községi leltári vagyon (stock) elnevezésű forráson alapszik, ugyanakkor Demeter megjegyzi, hogy a településszintű összjövedelmi kimutatások – ami alatt kétséget kizáróan a községi éves költségvetéseiket és zárszámadásokat érti (flow) – hiányában folyamodott ehhez az eszközhöz. Továbbá tisztázza,

Készült a NKFI 128848 sz. Székely önépítés a 19–20. században c. program támogatásával.

hogy egyik mutató sem lehet azonos az egyén anyagi helyzetével, de képet nyújt az egyént beágyazó közösség lehetőségeiről, illetve következtetni enged a települési jövedelem használhatóságára vonatkozóan, mivel ezek tartalmazták a pótdóból származó bevételt is, amelyet egyes községek a folyó kiadások fedezésére voltak kénytelenek kivetni, míg mások esetében külön feladat ellátásához jelentett ez többletforrást.² Megállapításának helyességét nem vitathatjuk, de jelezni kívánjuk, hogy a községi pótdadó céljaira vonatkozóan általánosabb jellegű következtetéseket levonhatunk akkor is, ha minden község minden egyes éves költségvetésében és számadásában nem választhatjuk szét az abszolút szükségessé az afelettitől, sőt előrebocsáthatjuk, hogy míg az általunk vizsgált korszak elején a pótdózás alig volt gyakorlatban, a nagy háborút megelőző években már elterjedt volt, és a két válfaja egymással szimbiózisban létezett.

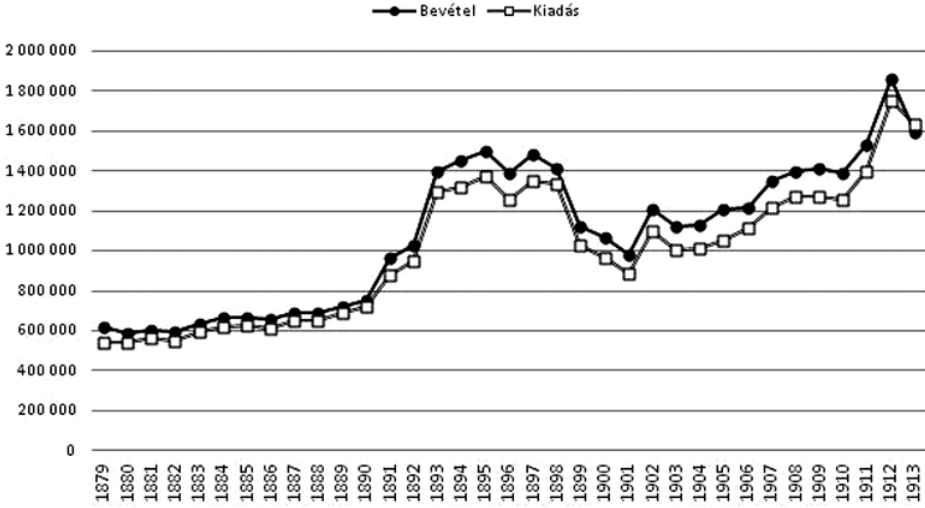
A közigazgatási rendszer országos szintű egységesítését követően, a községek éves összesített költségvetési és számadási adatai alapján, három jól körülhatárolható szakaszt különböztethetünk meg, sajátos jegyekkel a bevételi és kiadási tételeket, illetve ezek volumenét illetően.

1. sz. diagram: Háromszéki községek (beleértve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városokat) éves költségvetéseinek főösszege (korona)

Az első szakasz a megyésítés utáni évektől nagyjából az 1890/1891-es évig terjedt, erre jellemző a lassú növekedés mind a bevételi, mind a kiadási oldalon. A második időszak az 1891–1902. évek közé helyezhető, ez idő alatt gyors növekedés és gyors visszaesés figyelhető meg, a hullám taraja pedig az 1896-es, azaz a Millennium éve körül tetőzött. A harmadik időintervallum az 1902-es hullámvölgygel kezdődik, sajátossága a markáns növekedés, ami korábban nem tapasztalt csúcsra jár, egészen a nagy háború első évéig (ameddig a számadatok megbízhatóan nyomon követhetők). Közös karakterisztikája a teljes időszaknak, hogy a költségtervek összesítve, kevés kivétellel hiányt mutattak, aztán pedig a számadások általában többletbevételt könyveltek el. Ennek okait, illetve a községeknek a felsorolt korszakokra jellemző haszonszerzési és költségekészítési gyakor-

2. sz. diagram: Háromszéki községek (beleértve Kézdivásárhely és Sepsiszentgyörgy városokat) éves számadásainak főösszege (korona)

latát a következőkben vetjük vizsgálat alá. Előrebocsátjuk, hogy a fentiekben behatárolt első időszak bevételeinek súlypontját Háromszéken a regálékból származó jövedelmek adták, ami az általunk vizsgált időszak legelején már konszolidált, jól működő rendszernek számított. Előzménye, hogy az 1848-as forradalmi kormány kihirdette a jobbágyfelszabadítást, majd a neoabszolutista rendszer életbe léptette a közteherviselést. A jobbágyfelszabadítás hatásán tompítani szándékozott a forradalmi jogalkotás, amit később az osztrák kormányzat helyben is hagyott: a földesurak megőrizték addigi legbiztosabb jövedelemforrásait. „A korcsma jog és egyéb kisebb királyi javadalmak (regálék) eddigi birtokosaik használatában hagyatnak.”³ Ugyanakkor, az utóbbi reform nyomán megszűnt a székelység szabad (adómentes) pálinkafőzési joga. E két intézkedésnek hatásaként megindult a szelekció (azaz sokan felhagytak a főzéssel, míg mások, akik adózás mellett vállalták ezt a tevékenységet, pénzbeli nyereséget is akartak látni belőle) és a piacosodás (az 1850-es évek adminisztrációjának nyomására a székelyek egyéni italmérési jogukról lemondtak, illetőségi településük közköltségeinek fedezésére). Az Erdélyben 1854-ben kihirdetett polgári törvénykönyv megnevezte a birtokosságot mint entitást, amelyet településen belül a közföldek (erdő és legelő) mellett a regálék jogos tulajdonosaivá tett. Ennek hatására ébredt öntudatra néhány birtokosság, például 1864-ben a megközelítőleg harminc italmérési jog haszonbérletének megújítása alkalmából két község (Bölon és Nagyajta) birtokossága nevezte meg magát a juss tulajdonosaként, amit a politikai község számára (feltételekkel) átengedett – a következő évben már tízen jelezték ezt a tényállást.⁴ Ennek ellenére, főként az 1871-es községi törvény rendelkezéseinek eredményeképpen a politikai község maradt a regáléjövödelmek haszonélvezője, bár szórványosan a birtokosságok részéről később voltak komolyabb próbálkozások, hogy megkaparintsák azt.⁵ Egyed Ákosnak a rendi korszak végére érvényes tipológiája szerint Háromszéken a vegyes falvak (határőr-úrberes) voltak számszerű fölényben, ami a polgári éra költségvetéseiben is híven visszatükröződött.⁶ Az 1880-as években a legtöbb község legjelentősebb bevételei tétele az italmérés haszonbérbe adásából származott, azonban itt is nagy szó-

rás figyelhető meg, ami nagyrészt a földrajzi tényezővel magyarázható: egy zsák-falu jóval kisebb bevételt könyvelhetett el, mint egy forgalmas út mentén elhelyezkedő, illetve vásártartó (pl. Barót, Uzon, Nagyborosnyó), vagy ez még tetőződhetett azzal, hogy fürdőhely is volt az illető település (Kovászna). Ugyanakkor a megyésítés nyomán több volt úrbéres falu is Háromszék vármegye kötelékébe került – ahol a volt földesúr a regálék egy kisebb részét bocsátotta a politikai község rendelkezésére –, vagy önállóvá váltak telepítvényfalvak, melyek ilyesféle jövedelmekből nem részesültek, azokat az anyaközségek élvezték (Sziatabodza, Bodzaforduló, Sósmező). Az italmérési jog haszonélvezete az 1888-ban szentesített törvénycsomag hatására szűnt meg, azon év nyarán és őszén a haszonbérlok tömegesen mondták fel érvényben lévő szerződéseiket.⁷ Szintén a regálék körébe tartozott a vadászati jog, aminek a hasznosítása már az 1870-es évektől széles körben elterjedt, és egészen a nagy háborúig fennmaradt, ám ez jelentéktelen bevétellel kecsegtetett.⁸ A vásárvámból származó bevételek már lényegesen jelentősebbek voltak, a heti és országos vásártartási joggal rendelkező községek költségvetési/számadási főösszegei kiemelkedtek a mezőnyből, az 1860/1870-es évektől kezdődően a városokhoz hasonlóan Barót, Nagyborosnyó, Uzon, Kovászna, Alsócsernáton jóváhagyott tarifával rendelkezett a kirakodó-, illetve a baromvásárra.⁹ Hídvám haszonélvezője csupán két polgári község volt, Illyefalva (1/4) és Aldoboly (1/4), amelyek a Brassó-vidéki Szászhermánnyal (1/2) közösen tartottak fenn az Olt folyón átívelő hidat. Ezt a közúti műtárgyat 1885-ben váltotta meg a törvényhatóság, és vette kezelésbe, miután újjáépítési költségei magasabbnak bizonyultak a belőle származtatható haszonnál.¹⁰

Az 1880-as években a birtokosság és politikai község között állandó alku tárgyat képezte a közös erdő üzleti célú kihasználása. Ez a tétel általában a költségvetési hiány pótlására, kisebb részben a rendkívüli kiadások fedezésére szolgált, ám egyes településeken állandó jellegűvé vált. A korábbi évtizedhez hasonlóan a községi előljáróságok általában csak a hiányzó összeg erejéig adtak el szálfákat – legyen szó a folyó költségvetésről vagy beruházásról –, illetve kidőlt és pusztulásnak indult száraz fákat értékesítettetek, esetleg a kézműipar számára fontos cserkéreghántást adták bérbe – a gyakorlatot viszont idővel egyre több község magáévá tette. Kétség nem férhet hozzá, hogy a falu birtokossága tartotta vissza a döntéshozókat attól, hogy ebből nagyobb üzleteket bonyolítsanak olyan korban, amikor a piaci igény a fára egyre növekedett. Ugyanakkor a felsőbb szakhatóság is a nagyobb mérvű vágást üzemtervhez kötötte, amire pedig a községek vonakodtak áldozni, azzal az indokkal, hogy rövidesen úgyis az arányosítás során megalakuló közbirtokosság tulajdonába megy át az erdő.¹¹ A haszonszerzés egy másik válfaja ezen a téren a rovatolás alkalmazása volt, ami ugyanakkor kezdett nagyobb teret nyerni (bár szórványosan korábban is felbukkant), és úgy tűnik, hogy az arányosítást megelőzően mint utolsó haszonszerzési lehetőséget ragadták meg a községi előljáróságok. Annak ellenére, hogy számos helyi jellegzetesség megfigyelhető a községi rovatározásban, közös jellemző, hogy az erdőrovatalt vagy a *fataxát* az adott település minden családfőjére kivetették vagyoni osztályzat szerint. A legeltetési, illetve az apaállattartási rovatallal az állattartó háztartásokat sújtották a tenyésztett állatok száma alapján, végeredményben itt is vagyoni osztály szerint. A községi költségvetésekben a rovatokból származó bevétel súlya az 1880-as évek végén és az 1890-es évek elején volt a legjelentősebb, majd néhány kivételtől eltekintve fokozatosan csökkent, amint az arányosítás mind több helyen végbement.¹²

A községi pótagó alapját az adott településen kivetett egyenes állami adó összege képezte, ennek eredményeként a lakosságon nem volt annyira egyenletesen szétteríthető, mint a rovat, az állami közterhet nem viselő relatíve népes tábora a község íránt is mentesültnek számított. A megysítés előtti Háromszéken elsőként ezt a telepítvényfalvakban alkalmazták, illetve azokon a településeken, ahol az úrbérességnek nagyobb súlya volt, és a regáléjogokhoz a hozzáférésük korlátozottabb volt – előbbieik ráadásul a legjelentősebb adónemre, a földadóra nem is vethettek ki pótagót, mivel területük nem saját telekkönyvön szerepelt.¹³ Ez az adónem a volt Felsőfehér vármegyétől Háromszékhez csatolt volt úrbéres falvakban volt általános, majd a közszolgálatok költségeinek növekedésével fokozatosan teret nyert, mind több, a volt székhez tartozó községben kénytelenek voltak alkalmazni. Az 1881. évre összesen húsz olyan költségtervet hagyott jóvá a megye közgyűlése, amelyben pótagó szerepelt – ezek közül hét székely, nyolc volt úrbéres község volt és öt telepítvény –, a súlyos eladósodottsággal küszködő Polyán község korábbi határozatát pedig a túl nagy teher (90%) és ennek okán benyújtott fellebbezések miatt utasította vissza.¹⁴ A pótagó elterjedtsége és súlya fokozatosan növekedett, azonban a vizsgált első szakaszban még nem vált dominánssá, arra akkor került sor, amikor a politikai község és közbirtokosság szétvált, és előbbi entitás már nem élvezhette utóbbi jövedelmeit.

A községi háztartás bevételeit még pótagó az ingatlanok haszonbérbe adása, ami ott volt jövedelmezőbb, ahol szolgabíróság és járásbíróság székelt, illetve a hivatal részére bérbe adható épületek mellett a vásárnapokon kívüli nagyobb kereskedelmi forgalom indokoltta tette állandó boltok építését és hasznosítását is. A leginkább elterjedt bevételi tétel azonban általában a település magjától távol eső kaszálóterületek hasznosítása volt, ami birtokossági vagyont képezett, és szerényebb jövedelmet hozott. Számos községnek volt kisebb-nagyobb tőkepénze, amit különböző módokon halmozhatott fel: az 1854-es állami kölcsön kötvényei, községi törzsvagyont képező ingatlan eladása vagy az éves számadási többlet tőkésítése. Az első szakaszra jellemző, hogy ezeket az összegeket bizalmi alapon vagy kezes mellett kölcsönadták a falu lakosainak, a befolyó kamat pedig az éves költségvetés rendes bevételi oldalát gyarapította. A gyakorlat jelentős volumenű, sokszor behajthatatlan kinnlevőségeket eredményezett, a telekkönyv bevezetése után pedig a törvényhatóság mindinkább jelző mellett kikölcsönzésre szorította a községeket, így az effajta „hitelintézetek” működése mind nehezkesebbé vált, a később megalakuló közbirtokosságok pedig többször bejelentették igényüket ezekre a pénzekre.¹⁵

Az első időszakban a községi háztartás kiadási oldalán a legnagyobb volumenű tételt kétségtelenül a közterületekre (erdő, legelő) kirótt egyenes állami adó képezte. E teher viselése és adminisztrálása ellentételezéseként ruházták át a birtokosságok a polgári községre a regálébevételeket, az egyezés nyomán pedig aránylag jól működő rendszer jött létre. Az együttműködés akkor kezdett akadózni, amikor az italmérésí bevételek már jócskán meghaladták az adóterheket. A következő tételt a bérek képezték. A községek önállóan (nagyközségek) vagy körökbe csoportosulva kellett előteremtsék a jegyző bérét és egyéb illetményeit. Ugyanakkor ebben a korban az előljáróság (bíró, albíró, pénztáros/adószedő, közgyám és esküdtek) és szolgaszemélyzet (éjjeliőr, erdőőr, mezőőr, küldönc stb.) állandó fizetett apparátust képezett, szabályrendeletben meghatározott feladatokkal és javadalmazással, amelynek összetétele és mérete többnyire követte a település teherbíró képességét. A nagyobb mérvű kiadások sorába tartozott az iskola működtetése is, attól függetlenül, hogy az felekezeti vagy községi fenntar-

tásúként szerepelt. Ezen a téren a politikai községeknek az egyházközségekkel való szoros együttműködése figyelhető meg, felekezettől függetlenül, előbbi terület általában pontosan meghatározott terheket vállalt, sőt számos más kérdésben is utóbbi entitás kegyuraként viselkedett. Az iskolai pótagos ebben az időben csak szórványosan bukkant fel, elsőként az 1876-ban csatolt volt úrbéres falvakban.¹⁶ A közigazgatás és oktatás terén a községi terheket tovább növelte a jegyzői, illetve a tanítói nyugdíjpénztár létrehozása. Előbbit 1872-ben kezdeményezte a szék törvényhatósági bizottsága, ami két év múlva működőképes lett.¹⁷ Ezzel a lépéssel Háromszék megelőzte az országos átlagot, mivel a Belügyminisztérium csak 1884-ben kötelezte a vármegyét, hogy intézkedjenek ebben az ügyben.¹⁸ A szabályrendelet szerint a jegyző fizetésének 10%-át, a nagyközségek és a körjegyzői csoportok egyenként 30 forint (60 korona) összeget voltak kötelesek évente fizetni a nyugdíjpénztárba, amelynek tőkésítése 1885-ben indult el.¹⁹ Hasonló képlet alapján működött a tanítók megyei nyugdíjpénztára is, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1880-ban rendelte el ezek létrehozását, a községi költségvetésekbe való hozzájárulást pedig három évvel később vezették be általánosan, a tőkésítés akkor vette kezdetét.²⁰

A közegészségügy fejlesztése is ebben a korszakban vett nagyobb lendületet. A bábák szakképzése az 1860-as évek elején elkezdődött, a Főkormányzék erre a célra ösztöndíjat alapított, amit évente néhány háromszéki asszony is igénybe vehetett, akik nem rendelkeztek oklevéllel, a szék főorvosa előtt vizsgát kellett tenniük.²¹ A bábák javadalmazásában sokáig nem vettek részt a községek, ám azok csak hatóságilag megszabott díjat kérhettek szolgáltatásaikért. Szórványosan az 1880-as évek derekától megjelennek községi költségvetésekben, később az éves fizetésük állandósult. Orvosok csak járáások szintjén működtek az 1870-es évek derekán, ők a fizetésüket a széki költségvetésből kapták, a községek az 1870-es évek végén megalakult körorvosi állomások fenntartásához kellett hozzájáruljanak. A körorvosi fizetéseket egy erre a célra létrejött megyei pénztár folyósította, a községek a rájuk eső részt oda fizették be.²² A községekre hárult a vagyontalan lakosok kórházi ellátási díjának megtérítése is, ennek gördülékenyebbé tételére jöttek létre az ún. *községi szegényalapok* 1874 nyarán, feltőkésítésük részben községi hatáskörben történt.²³ A sepsiszentgyörgyi Ferenc József kórház fenntartásában szintén szerepet játszottak a települések, amelyek „táncvigalmi díj” címen voltak kötelesek éves fix összeget folyósítani.²⁴ Mindkét intézmény az országos szintű betegsegélyezés bevezetésével vált okafogyottá, 1898-tól kezdődően.

A gazdasági élet terén is számos anyagi teher képződött, az általános gazdasági teljesítmény javítását célzó kormányzati igyekezetek ezeket csak növelték. Az egyik legfontosabb gazdasági ágazat az állattenyésztés lévén, a megfelelő nemzőképességű apaállatok beszerzése, illetve tartása széleskörű összefogást igényelt a falu lakossága részéről, a legtöbb településen mindez a községi kasszát terhelte. A szarvasmarha-tenyésztés az agrárminisztérium vizsgálata szerint 1874-ben meglehetősen fejletlen állapotban volt, 1882-ben is, az állami kerületi állatorvos vizsgálata szerint kevés volt a tenyészbika a tehének számához mérten, amire az egyszám növelését javasolta a községek számára, illetve kedvezményes vásárlás lehetőségét a tordai bikatelepről.²⁵ A vármegyei irányelvek szintén az állományjavításra fektették a hangsúlyt, a szarvasmarha- és sertésenyésztés terén.²⁶ A vételár mellett egy bika egynapi tartási díja 0,50 forint (1 korona) körül mozgott, ami éves szinten, több egyed esetén (1 bika/60 tehén volt javasolt) ez több száz forintos költségigényt jelentett.²⁷ A rendes őszi és tavaszi állat-

egészségügyi vizsgálatok költségei, illetve járvány esetén tett intézkedések tovább szaporították ezeket a kiadásokat.²⁸ Az 1879-es erdészeti törvény alapján a kormány és törvényhatóság között egyezség jött létre, hogy Háromszék vármegye területén 25 évre az erdők kezelése a községek hatásköréből a hatósági szakfelügyelet (állami erdészet) fennhatósága alá megy át.²⁹ 1883-ban létrejött egy erdőgondnoksági díjakat kezelő vármegyei pénztár, ahova a községek utalták a rájuk kirótt összegeket.³⁰

A második időszak kiindulópontja, a bevételek terén, a regálék állami kézbe vétele, kárpótlás mellett. Az 1888-ban szentesített törvénycsomag alapján a háromszéki jogosultak összesen 4 120 778 koronát kitevő kárpótlási kötvényt kaptak kézhez az államkincstártól, aminek legnagyobb kedvezményezettjei a községek (74,35%), majd a közbirtokosságok (14,18%), magánszemélyek (11,01%), egyházi testületek (0,46%) voltak.³¹ A községeknek jutó összeg éves kamathozama az 1887. évi (az utolsó év, amikor zavartalanul befolytak a regáléjövendelmek) számadás szerinti teljes bevételek 21%-át tette ki elméletileg, ami alapján megkockáztatható az állítás, hogy a régi rendszer a községek számára kedvezőbb volt. A fiskális fordulat azonban újabb lehetőséget teremtett a községkasszának: az ún. *fogyasztási adó megváltása* azt az adóbehajtási eljárást takarta, amikor a község kialakulta a pénzügyigazgatósággal, hogy mekkora pénzüsszeget fizetnek be az adott településről ezen adónem jogcímén. A valós fogyasztás és annak terhe azonban általában nagyobb volt a kialakított fix összegnél, a különbséget pedig a községi kasszába folyt be. A századforduló előtti években a községek zöme már élt is ezzel a lehetőséggel.³² A községeknek jutott kárpótlási összeg az első fél évtized alatt 3 063 904 koronáról 1 121 317 koronára (1897) olvadt, kisebb részben azért, mert számos településen a birtokosok kiperelték jussukat, nagyrészt pedig a községek tették folyóvá és költötték el. 1897-ben a kötvények kamatjövendelme a számadás szerinti bevételeknek csupán 3,5%-át jelentette.³³ Ugyanekkor az arányosítások nyomán a rovatalozás lehetősége is egyre inkább szűkült, ezek nyomán pedig világosan a pótdózás gyakorlata tört előre, mind kiterjedtség, mind a teher nagysága tekintetéből. A pótdózható egyenes állami adó összege 1894-ben 742 058 koronát tett ki, ami a későbbiekben csak kisebb mértékben ingadozott.³⁴

3. sz. táblázat. Pótdózás kiterjedtsége és súlya Háromszék vármegyében

év	kivető községek száma (aránya)	minimum (%)	maximum (%)	medián (%)
1885	21 (18,75%)	15,00	65,00	32,75
1891	46 (41,07%)	17,00	158,00	46,50
1896	65 (58,03%)	10,00	106,00	53,00
1900	80 (74,07%)	13,00	106,00	45,50
1905	89 (87,25%)	9,00	120,00	45,50
1910	83 (81,37%)	5,00	150,00	48,00
1913	87 (85,29%)	10,00	156,00	65,50

Forrás: Alispáni jelentés, 1885. 19–21; 1891. 9–10; 1896. 52; 1900. 26–33; 1905. 22–28; 1910. 63–65; 1913. 37–38

A folyó kiadások mértékének tekintetéből ez az évtized nem hozott jelentősebb változásokat, a korábban tárgyalt tételek többnyire helyben maradtak, az arányosítás befejezése nyomán mind több község mentesült a közterületek adóterhe, erdőőrzési díja alól, illetve az apaállatok tartásának terhe alól, ami azon a ponton túl a közbirtokosságok hatáskörébe került, illetve az illetményeiket külön megszerző nagyobb, ún. *kiszakító birtokosok* egyéni felelősségét képezték. Ezt az időintervallumot azonban alapvetően a rendkívüli kiadások határozták meg, pontosabban egy kiadás, amit Posta József főispán így vezetett fel 1892 végén: „A községek közigazgatási szempontból évenkénti megvizsgálásánál felvett jegyzőkönyvekben igen sokszor olvasom, hogy a községek nem bírnak oly helyiséggel, hol a körjegyző, főszoigabíró hivatalos eljárásait megtarthassa. Hivatalos iratok sokszor átköltözéssel eltévednek. A katasteri telekkönyvi és törzskönyvek, a község számadásai, leltárai, kötlevelei oly értékes természetűek, hogy azok megőrzésére állandó és tűzmentes helyiség szükséges. Oly bajokon segíteni kell okvetlen, és hol a községi képviselők indolnsek, ott kell a felette álló megyének nem tőrni azt.” A hívó szóra a vármegyei szakapparátus azonnal lépett, és felmérést végzett – amely nyomán megállapították, hogy 26 községhez felelt meg a követelményeknek, 69 település esetében azonnali építést javasoltak, 21 község pedig legfeljebb tíz év haladékot kapott –, a közgyűlés pedig szabályrendeletet alkotott, amelyben az építkezések határidejét 1895. év végében állapította meg (amit a belügyi tárca végül 1896 végére enyhített).³⁵ A célszerűség alig vitatható, ám az a tény, hogy a felsőbb hatóság gyámkodása mellett a községek zöme ugyanabban az időben kezdett hozzá reprezentációs szándéktól terhelt épületek tervezéséhez, rávilágít arra, hogy a Magyarország fennállásának ezredik évfordulója alkalmával tartott ünneppsorozat fényét voltak hivatva emelni. Néhány esetben a regálékárpótlás egy részét fordították az építkezésre, máshol – például Kovászna – a közbirtokosság támogatta azt anyagilag, a legtöbb község azonban pénz hiányában többéves időhaladékért folyamodott. Legyen szó bármely megoldásról, a költségvetésekben és számadásokban mély nyoma maradt az ügyleteknek, mivel az azonnali építkezést vállalni képtelen községekre is rákényszerítették az ún. *községházépítési alap* létesítését, ahová meghatározott összegeket kellett elhelyezni évente, ennek forrása kevés kivétellel a pótdó volt.³⁶

Az erőltetett tőkehalmozás miatt számos esetben a lakosság tűrőképességének a határához ért, szemléletes példa erre Bita esete: a községi képviselőtestület 1901-ben napirendre tűzte a 176%-os pótdó bevezetését a Feketeügy folyón átívelő híd újjáépítése miatt. Ettől végül elállt, a terhet 50%-ra volt kénytelen mérsékelni, továbbá a híd helyreállítását a községházépítési alaphoz finanszírozták, úgy, hogy az új községház felhúzása határidejét végül 1913. évre tolták ki.³⁷ További költségracionalizálást szolgált, hogy 1899–1902 között községegyesítésekkel tíz település önállósága megszűnt, illetve jegyzői köröket csoportosítottak át. A 20. század első éveit a községi háztartás szempontjából mindenképpen vízváltást jelentettek, ekkortól beszélhetünk a harmadik szakaszról. A bevételi oldalon a pótdó kiterjedésének és súlyának további növekedését figyelhetjük meg, sőt újabb alanyokat vontak be a községek ennek a köztehernek a hordozásába. A háztartások jelentős része ugyanis nem fizetett semmiféle egyenes állami adót, egy 1898-as kimutatás szerint ezek aránya 10,66%-ot tett ki.³⁸ A község lakosainak vagyoni osztályzata szerinti megadóztatására már 1892-ben felbukkant egy példa, Nyújtód községből, ahol az állami adó mentesít, a napszámosokat 2 korona/év összeggel rótták meg, ám a megye közgyűlése akkor ennek még

nem adott zöld utat.³⁹ A direkt adót nem fizetők községi pótdózttatása a múlt századforduló első évtizedének végétől kezdett nagyobb teret hódítani.⁴⁰ Ugyanekkor a község tulajdonában maradt altalajkincsek kiaknázására (kőbánya, borvízforrás) is mind szélesebb körben vállalkoztak többnyire mérsékelt sikerrel – néhány korábbi sikeres üzlet példáján –, a vásárjoggal rendelkezők pedig mind nagyobb hasznot igyekeztek kisajtolni régi privilégiumaikból.⁴¹ A legjelentősebb bevételeket viszont a faeladásból könyvelhették el azok a községek, amelyekben az arányosítás véghezvitele késett, de jóváhagyott üzemervekkel rendelkeztek.⁴² A jelentősebb összegű kölcsönök felvétele különféle helyi takarékpénztárakból, hitelszövetkezetekből, nagyobb bankokból vagy akár törvényhatósági alapokból – sőt saját maga kezelt alapjaiból is – mindinkább a felsőbb hatalom által tolerált jelenséggé vált (az 1880-as évek elején például Polyán község háztartása kezelését büntetésből a törvényhatóság számvevősége vette át, amiért az kölcsönt vett fel egy bécsi bankból egy ingatlan vásárlása érdekében), amelyek törlesztése pótdózból történt.⁴³

A kiadások oldalán végbement növekedésnek több összetevője volt, ezek közül a fontosabb tételek közé sorolható a fizetések és egyéb illetményeknek a felemelése. Az állami tisztviselők és hivatalosok járandóságai egységesen megközelítőleg 20-25%-kal növekedtek 1903-tól kezdődően, beleértve a vármegyei alkalmazottakat is.⁴⁴ A jegyzők illetményeinek emelése már korábban napirendre került, 1898-ban a törvényhatósági bizottság határozata az előbbihez hasonló arányú növekedést irányzott elő, majd az 1904. évben létrejött a kir. adóhivatal által kezelt *jegyzői fizetési alap*, ahová a községekre kirótt terhek mellett részben az államkincstár folyósított összegeket.⁴⁵ Az előjáróságok tagjainak a községi képviselőtestületek ugyanekkor szavaztak meg nagyobb fizetéseket, amiket tömegesen hagyott jóvá a törvényhatóság. Utolsó felvonásként az egészségügyi személyzet (orvosok, bábák, halottkémek) járandóságai rendeződtek.⁴⁶

Volumenében a legjelentősebb kiadási tételt kétségtelenül az új iskolaépületek létesítése körüli költségek képezték. Az állami iskolák létesítésének programja 1898-ban vett nagy lendületet, Wlassics Gyula vallás és közoktatásügyi minisztersége alatt. Állami tanintézményeket a kormány elsősorban más nemzetiségű és vegyes községekbe tervezett létesíteni, de pénzhiány miatt a megvalósítások alatta maradtak a céloknak.⁴⁷ Háromszéken 1898-ban 11 új állami iskola létesítését javasolta a közigazgatási bizottság, olyan településeken, amelyek megfeleltek a szaktárca kívánalmainak, azonban ezekben az esetekben is szükség volt az érintett községek anyagi áldozatvállalására, ugyanis az építési költségeket ezeknek kellett előteremteniük: „[...] kíván a magas közoktatási kormány állami iskolaépületeket létesíteni oly módon, hogy a létesítendő épületekért annyi időre, és oly összegű haszonbért fizetne, hogy ebből az iskolaépületek létesítési költségei térítést nyerjenek [...]”⁴⁸ A meglévő (községi vagy felekezeti) iskolák államosítása szintén anyagi terhekkel járt a községek számára, ugyanis a tanfelügyelő ajánlásával csak olyan épületeket vett át az államkincstár, amelyek megfeleltek a kor követelményeinek (téglaépítésű, több tantermes, tanítói lak stb.). Az iskolák államosítására vonatkozóan, az 1890-es évek elejétől kezdődően, közel minden községi képviselőtestület határozatot hozott (név szerinti szavazás, egyhangú döntés, a legtöbb 1895–1903 között született), ám több évnek kellett eltelnie, míg az államkincstár átvette a községi vagy felekezeti iskolákat, ebben a döntésben pedig a kritikus pontot a megfelelő épület megléte, illetve a fenntartási felajánlás képezte (általában a községek vállalták az 5% iskolai pót-

adó, az iskola erdeje, ingatlanai örökös átengedését, tanítói nyugdíjjarulék fizetését, az épület fenntartását, biztosítását).⁴⁹ Az iskolák ügye tehát egy újabb építkezési hullámot indított el, ezeknek költségeit általában pótagóból és kölcsönökből teremtették elő – fordulópontot jelentett Ikafalva esete, amely a községházépítési alapon kezelt összeget kívánta felhasználni erre a célra, amihez a törvényhatóság nem adta áldását, de fellebbezés nyomán a belügyminisztérium igen. Következő évben Oroszfa már erre a precedensre hivatkozott hasonló igényével.⁵⁰ A közeépítkezések sorát zárta a közvágóhidak felállítása minden településen, amely 1911-ben vette kezdetét a földművelési tárca utasítása nyomán, és amely a községházak és iskolák költségeinek csupán a töredékét jelentette.⁵¹

A pótagó jelentette terhek megszüntetése vagy legalább csökkentése a felsőbb hatalmi szerveket és községi képviselőtestületeket egyaránt foglalkoztatta, és nyilván a lakosság érdeklődését is felkeltette. A volt úrbéres községek, amelyek már korábban erre a bevételre támaszkodtak, elől jártak a megoldás keresésében, Bodola, Nyén (Keresztvár) és Márkos már 1881-ben magtárat létesített, amit kegyes adományokkal, illetve a lakosságra több éven keresztül kirótt rozs- vagy kukorica-hozzájárulással tőkésítettek fel, a tőkéből pedig a szűkösebb hónapokban adtak kölcsön az arra rászorulóknak, a nyereséget pedig pénzre váltották.⁵² Néhány szórványos próbálkozás után 1908–1909 között a háromszéki községek többsége ún. *közteher-mentesítő alapot* hozott létre, ami belátható időn belül ugyan csak tovább növelte a kiadásokat – meghatározott összeget tettek le évente –, ami a távolabbi jövőre vonatkozóan kilátásba helyezte, hogy akkora tőke halmozódik fel, hogy annak kamatai kiváltják a községi pótagót.⁵³ A háromszéki községek pénzalapjainak az összege 1897–1913 között 177 256 koronáról 1 221 612 koronára növekedett, ami a századforduló után szinte kivétel nélkül hitelintézetekbe volt elhelyezve kamatozni. Az alapok egy része az évente regisztrált költségvetési többletből akkumulálódott, ezen kívül például a szegényalap (az országos egészségbiztosító létrehozása után) és a községházépítési alap (az építkezés befejezése nyomán) konkrét cél megjelölés nélkül állt a község rendelkezésére, kamatai pedig az éves költségvetésekbe folytak. Ugyanakkor a meghatározott célúak is – iskolaalap, útalap és tűzoltóalap – feltűnnek a háztartási könyvelésben az oda történő befizetések nyomán, a kiadási oldalon. A községi vagyon gyarapodásáról még elmondható, hogy a fenti időszak alatt 6 301 754 koronáról 9 454 078 koronára gyarapodott, olyan körülmények között, hogy ez idő alatt egy ellentétes irányú folyamat is lezajlott: a legjelentősebb vagyontárgy – az új iskolaépület – a legtöbb községtől az államkincstár tulajdonában ment át.⁵⁴

Elfogultság nélkül állapítható meg tehát zárszóként, hogy a községek szintjén, a központi kormányzat által vezényelt modernizáció költségei leginkább a helyi szereplőkre hárultak, legyen szó olyan időszakról, amikor az önkormányzatiságnak szélesebb volt a tere, vagy amikor a központosító tendenciák törtek előre. Végeredményben ebben az időszakban fokozatosan – és nem közvetlenül a közigazgatási reformok (községi törvények és törvényhatóságok rendezéséről szóló jogszabályok) hatására – mosódtak el végleg azok a határok, amelyek a ve-gyes (de a volt székely határőrök által számbelileg dominált) és a volt úrbéres települések községi háztartásai között húzódtak.

■ JEGYZETEK

1. Az 1879/1880–1913/1914 közötti, törvényhatósági bizottság által jóváhagyott községi számadások és költségvetések egyenkénti, bevételi- és kiadási főösszegeit lásd Román Nemzeti Levéltárak Kovászna Megyei Osztálya (RNL KMO) Fond 9. (Háromszék vármegye) 844. állag (Törvényhatósági Bizottság jegyzőkönyvei)

- 16–181. kötetek, napirendi pontok csoportjában VI. (Községi számadások), VII. (Községi költségvetések és pót-kölségvetések) IX. (Póttárgysorozat) számokkal jelölt tárgyak. A tanulmányban szereplő két diagram ezeken az adatokon alapul, a továbbiakban nem történik rájuk külön hivatkozás.
2. Demeter Gábor: *Kiegyensúlyozott fejlődés? Az agrárjövödelmek és adóterhek mintázata és változása a dualizmus kori Magyarország területén*. In: Demeter Gábor – Szulovszky János: *Térségi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon*. MTA BTK, Bp.–Debrecen, 2018. 15–46.
3. Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Kriterion, Kvár, 2002. 90.
4. RNL KMO F 8 (Háromszék) 910. á (Közigazgatási iktató-, mutató-, irattári sorkönyvek és közgyűlési jegyzőkönyvek) 25, 26. k.
5. RNL KMO F 9. 841. á. (Alispáni iratok) 1878/698; 1880/645; 1881/869–870, 918; 1889/3240–3241.
6. Egyed Ákos: im. 20–23.
7. RNL KMO F 9. 844. 51. k. 1888/ 71, 73, 77, 81, 86, 95, 101; 52. k. 1888/ 180–221. jkvp.
8. RNL KMO F 8. 910. á. 33, 34. k.
9. RNL KMO F 8. 910. á. 37. k. 1867/ 15, 70; 40. k. 1876/ 21; F 9. 844. á. 1885/ 291. jkvp.
10. RNL KMO F 9. 844. á. 42. k. 1885/ 297, 411. jkvp.
11. RNL KMO F 8. 910. á. 32. k. 862. ikt; 38. k. 1873/ 105. jkvp; 34. k. 103, 1126, 1713, 5358 ikt; 36. k. 950, 3592, 7458, 8107. ikt; F 9. 844. á. 45. k. 1880/ 183, 197, 331, 432, 440, 441, 447, 457; 46. k. 1886/ 326, 438; 48. k. 1887/ 121; 50. k. 1887/ 373, 377, 383, 389–390, 421; 52. k. 1888/ 229, 267, 276, 279, 281, 286, 287, 306, 327, 416. jkvp.
12. Míg az 1870-es években csak szórványos az alkalmazása (RNL KMO F 8. 910. 26. k. 88; 29. k. 5848; 30. k. 5763; 32. k. 4157; 33. k. 1215. ikt.) 1886-ban 21 község kérelmezte a törvényhatóságnál valamilyen rovatat bevezetését, számos más településen az már a korábbi években alkalmazva volt. Így abban az évben az összes község legalább egyharmada alkalmazta. (RNL KMO F 9. 844. á. 43 k. 1885/ 458, 473, 477, 483–184; 491, 493–496, 514–516, 523, 533, 543, 546; 44. k. 1886/ 104, 131, 260; 329, 340. jkvp.)
13. Bodzaforduló, Szitabodza és Miklósvár pótadó kivetését 1874-ből lásd RNL KMO F 8. 810. á. 34. k. 3597, 4962, 5364, 6653. ikt; 39. k. 1874/ 41. jkvp.
14. RNL KMO F 9. 844. á. 20. k. 1880/ 135; 21. k. 1880/ 322, 332, 333, 339, 340, 348, 429, 434, 435, 443, 453; 22. k. 1880/ 454, 456, 458, 459; 23. k. 1881/ 77–79, 82; 24. k. 262. jkvp.
15. Sepsiszéki községekben fordul elő az ún. *Bodzapénz*, amely tőke a Bodza-vidéki erdeiknek az eladásából származott. Hasonló például a Csík vármegyei Gyergyótekerőpatak, Kilyénfalva, és Csíkszépmező ún. *Telepítvény megváltás tőkéje*, ami a saját területeikből kiszakadt telepítvények megváltási összegeiből halmozódott fel. Lásd Nagy Botond: *A Székely Mikó Kollégium bodzafordulói kocsmája*. gépirat megjelenés alatt.
16. RNL KMO F 8. 910. á. 32 k. 1002, 1474, 2694. ikt
17. RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 1872/75; 1873/ 67. jkvp; 34. k. 1874/1694. ikt.
18. RNL KMO F 9. 844. 38. k. 1884/ 125. jkvp.
19. RNL KMO F 9. 844. 46. k. 1886/ 303; 48. k. 1887/ 37. jkvp.
20. RNL KMO F 9. 841. á. 1880/IV/2 (új sz. 1880/2); 1883/IV/12. (új sz. 1883/341.)
21. RNL KMO F 8. 910. á.
22. RNL KMO F 9. 844. á. 51. k. 1888/ 29. jkvp.
23. RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 1872/8; 1874/ 26. jkvp.
24. RNL KMO F 8. 910. 40. k. 1875/26. jkvp.
25. RNL KMO F 8. 910. á. 34. k. 1874/ 871. ikt; F 9. 844. á. 29. k. 1882/ 396. jkvp.
26. RNL KMO F 9. 844. á. 45. k. 1886/ 258. jkvp.
27. RNL KMO F 8. 910. á. 39. k. 1874/ 39. jkvp.
28. 1885-ben csak Háromszéken Sepsiszentgyörgy és Kézdivásárhely után Kovásznán jött létre az állatorvosi állás. (F 9. 844. á. 43. k. 1885/ 447. jkvp.)
29. RNL KMO F 9. 844. á. 47. k. 1886/ 419. jkvp.
30. RNL KMO F 9. 844. á. 41. k. 1885/ 113. jkvp.
31. RNL KMO F 9. 841. á. 1891/I/4
32. RNL KMO F 9. 844. á. 67. k. 1893/ 88, 93; 68. k. 287, 378, 70. k. 592; 71. k. 1894/ 113–114, 131, 274–276; 72. k. 365; 79. k. 1896/ 492–526, 528, 530–538, 559–571; 81. k. 1897/ 126–128, 132, 134–137, 147, 151, 155, 159, 173–182, 364–365.
33. *Jelentése Gábor Péter Háromszékvármegye alispánjának a vármegye 1897. évi közigazgatási állapotáról és Háromszékvármegye árva- és gyámügyi kezeléséről*. Kézdivásárhely, 1898. 52.
34. RNL KMO F 9. 841. á. 1894/XII/365
35. RNL KMO F 9. 841. á. 1894/XIII/18
36. RNL KMO F 9. 841. á. 1897/XIII/8
37. RNL KMO F 9. 844. á. 97. k. 1902/ 161. jkvp.
38. RNL KMO F 9. 841. á. 1899/VII/77
39. RNL KMO F 9. 844. á. 65. k. 1892/ 280. jkvp.
40. RNL KMO F 9. 844. á. 130. k. 1909/ 93, 193, 208; 134. k. 1910/ 25, 28; 137. k. 1911/ 313, 695, 141–142. k. 1913/ 37, 455, 570. jkvp.
41. Nagy Botond: *Mercur a keleti végeken*. II. Kriterion–EME, Kvár, 2021. 302–329.
42. Uo. 110–121.
43. RNL KMO F 8. 910. á. 38. k. 173/ 105. F 9. 844. á. 20. k. 1880/ 136; 1885/ 132; 100. k. 1903/ 146; 123. k. 1907/ 421; 130. k. 1909/ 220, 370; 137. k. 1911/ 338, 341, 448; 139. k. 1912/ 149. jkvp.
44. Benedek Gábor: *Illetmények a magyar közigazgatásban 1848–1918 között*. In: Bartha Eszter – Fóris Ákos – Juhász József – Mezei Bálint – Nagy Éva Katalin – Szuda Krisztina Eszter (szerk.): *Kelet-európai sorsfordulók*. Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére. L'Harmattan, Bp., 2016. 88–90.
45. Háromszékvármegyei Értesítő 1898. augusztus 2. Háromszékvármegye Hivatalos Lapja 1907. december 12.

46. Háromszékvármegyei Értesítő 1902. július 2; Háromszékvármegye Hivatalos Lapja 1909. február 18.
 47. Kövér György: „Statisztikai asszimiláció” Magyarországon 1880–1910. Századok 150 (5) 1228–1232.
 48. RNL KMO F 9. 844. á. 87. k. 1899/ 189. jkvp; 859. á. (Közigazgatási Bizottság) 173. cs. 1898/D/156.
 49. Pl. 1895. év (RNL KMO F 9. 844. á. 74. k. 1895/ 135, 163, 396; 75. k. 1895/ 519, 524, 529. jkvp) 1903. év (100. k. 1903/ 149, 215, 218, 237 ; 102. k. 1903/ 328, 347. jkvp.)
 50. RNL KMO F 9. 844. á. 100. k. 1903/ 226; 104. k. 1904/ 191. jkvp.
 51. RNL KMO F 9. 844. á. 136. k. 1911/186. jkvp.
 52. RNL KMO F 9. 844. á. 21. k. 1880/ 314, 315, 316; 23. k. 1881/ 56. jkvp.
 53. RNL KMO F 9. 844. á. 127. k. 1908/ 334–336, 343, 360, 455, 458–160, 463, 467–469, 472, 483–486; 129. k. 678–683; 130. k. 1909/ 32–34, 186, 214.
 54. Jelentése Gábor Péter Háromszékvármegye alispánjának a vármegye 1897. évi közigazgatási állapotáról és Háromszékvármegye árva- és gyámügyi kezeléséről. Kézdivásárhely, 1898. 52; Dr. Király Aladár (szerk.): Jelentés Háromszékvármegye 1913. évi közigazgatási állapotáról, árva- és gyámügyi kezeléséről. Sepsiszentgyörgy, 1914. 37–38.

